

Samenvatting

OVER HET SCHRIJVEN VAN GEWELDIG PROZA

CICERO, DIONYSIUS VAN HALICARNASSUS EN STIJLTHEORIE IN LAAT-REPUBLICKEINS EN AUGUSTEÏSCH ROME

1. Inleiding: doelen en uitgangspunten

Deze dissertatie presenteert een systematische vergelijking van de ideeën van twee antieke geleerden over prozastijl. De geleerden in kwestie zijn de Romeinse redenaar, filosoof en politicus Cicero (106-43 v. Chr.) en de in Rome actieve Griekse historicus, literaire criticus en leraar in de retorica Dionysius van Halicarnassus (ca. 60-na 8 v. Chr.). Er zijn goede redenen voor een onderzoek naar de ideeën van juist deze twee mannen over juist dit onderwerp. Cicero en Dionysius zijn met afstand onze belangrijkste bronnen voor stilistische theorieën in de eerste eeuw v. Chr., een bloeiperiode van (Latijns en Grieks) artistiek proza: men denke aan Caesars *Over de oorlog in Gallië*, Livius' *Sinds de stichting van de stad*, Diodorus Siculus' *Historische bibliotheek* en Strabo's *Geografie*. Ook het tweetal zelf heeft zich op dit gebied bepaald niet onbetuigd gelaten: Cicero's talloze redevoeringen, brieven en filosofische traktaten worden nog altijd geprezen om hun stilistisch vernuft, en Dionysius' literaire aspiraties hebben vaste vorm gekregen in zijn *Romeinse Oudheden*, een twintigdelige geschiedenis van het vroege Rome. Daarmee kunnen de twee geleerden ons veel leren over de heersende esthetische denkbeelden uit een tijd die nog altijd te boek staat als een literaire gouden eeuw. Kortom: Cicero en Dionysius bieden ons een masterclass over het schrijven van geweldig proza.

De vorige studie naar de opvattingen van de twee schrijvers had een diachrone inslag: de Duitse classicus Franz Nassal was in 1910 vooral geïnteresseerd in de voorgeschiedenis van hun beider gedachten. Dit proefschrift hanteert daarentegen een synchrone benadering: aan de hand van de retorisch-kritische werken van Cicero, Dionysius en enkele tijdgenoten richt het zich op de reconstructie van het discours over prozastijl in laat-republikeins en Augusteïsch Rome. De belangrijkste bronteksten zijn Cicero's *Over de redenaar* (55 v. Chr.), zijn *Brutus*, *De redenaar* en *Over de beste soort redenaars* (alle uit 46 v. Chr.) alsmede het voorwoord bij Dionysius' *Over de oude redenaars* en diens traktaten *Over Demosthenes* en *Over woordschikking* (alle na 30 v. Chr.). Uit vier detailstudies over centrale thema's in deze werken (hoofdstuk 2 t/m 5) vloeien de drie hoofdstellingen van dit proefschrift voort:

1. Cicero en Dionysius baseren zich op soortgelijke theorieën, ze maken gebruik van soortgelijke analytische methoden en ze bedienen zich van een soortgelijk technisch vocabulaire. Aangezien verscheidene elementen uit dit gemeenschappelijke repertoire ook aan de dag worden gelegd door andere Romeinse retorici en Griekse critici in Rome, kunnen we spreken van een breed gedeeld Grieks-Romeins discours over prozastijl.
2. Het gezamenlijke denkkader over prozastijl is niet rigide, maar flexibel: vanuit min of meer dezelfde uitgangspunten formuleren Cicero, Dionysius en hun tijdgenoten dan ook uiteenlopende stilistische ideeën. De auteurs stellen de gemeenplaatsen van het gedeelde discours onder andere ten dienste van hun eigen schrijfdoelen en literaire smaak. Zij laten zich bovendien leiden door hun persoonlijke morele kompas en politieke agenda.
3. Het gemeenschappelijke, flexibele vertoog dat we aantreffen in de bronnen is een vruchtbare voedingsbodem voor een dialoog tussen Griekse en Romeinse geleerden over prozastijl. Het traditionele ‘hellenocentrische’ perspectief, waarin wordt uitgegaan van unilaterale Griekse invloed op Romeinen, moet worden vervangen ten gunste van een meer dialectisch model dat een wederzijdse uitwisseling van ideeën tussen Grieken en Romeinen postuleert.

In hoofdstuk 1 worden deze drie fundamentele beweringen nader uitgewerkt en onderbouwd. In het bijzonder wordt daarbij de aandacht gevestigd op de notie van een ‘algemeen beschikbaar repertoire’ oftewel een *koine* (κοινή), een term die veel gebezigd wordt in recente literatuur over cultureel contact in de antieke wereld. In het geval van Griekse en Latijnse retorisch-kritische teksten bestaat de *koine* uit een gevarieerde verzamelpoel van theorieën, technieken en terminologieën, waartoe Cicero, Dionysius en hun collega’s toegang hadden: elk van de algemeen beschikbare elementen vindt zijn oorsprong in een specifieke context, bijvoorbeeld Aristoteles’ *Retorica*, Hellenistische poëziekritiek of het straffe oordeel van de oude Cato, maar is vervolgens steeds breder omarmd (‘universalization’) en kan, losgeweekt van zijn oorspronkelijke context, door gebruikers opnieuw worden ingezet in andere contexten (‘particularization’), waarna de nieuwe particuliere varianten weer in de *koine* terecht kunnen komen, enzovoorts. Dit cyclische model is een aantrekkelijke manier om zowel de

overeenkomsten als de verschillen tussen de hoofdrolspelers in de geschiedenis van de stijltheorie te verklaren: het laat zien hoe zowel Grieken als Romeinen, allen vanuit hun eigen motivaties en ambities, een actieve bijdrage konden leveren aan een gemeenschappelijk, zich continu ontwikkelend discours over prozastijl.

2. Voorbeelden uit het verre verleden: Demosthenes en Hegesias

Eén van de grondslagen van zowel de werken van Cicero als die van Dionysius is hun 'classicisme'. Beide auteurs verdelen de geschiedenis van de literatuur in drie tijdvakken (de zogenaamde 'klassicistische Dreischritt'): er is eerst een 'klassieke' bloeitijd, vervolgens een duistere periode van verval, die begint rond de dood van Alexander de Grote (323 v. Chr.), en uiteindelijk een wedergeboorte van de oude luister in het heden. Deze periodisering wordt nadrukkelijk gekoppeld aan drie mediterrane regio's: het hoogtij wordt geassocieerd met redenaars uit Attica, het schiereiland waarop Athene ligt, de neergang met auteurs uit Klein-Azië, en het herstel met eigentijdse schrijvers in Rome. Ook roepen Cicero en Dionysius allebei de redenaar Demosthenes (384-322 v. Chr.) uit tot de allerbeste Attische schrijver en bombarderen ze eensgezind de historicus en redenaar Hegesias van Magnesia (ca. 300 v. Chr.) tot de allerslechtste Aziatische schrijver. Hoofdstuk 2 gaat na waarom Cicero en Dionysius juist Demosthenes de hemel in prijzen en waarom ze juist Hegesias hartstochtelijk verketteren. Tevens worden de stilistische oordelen getoetst aan de hand van passages uit de werken van de twee voorbeeldauteurs. Op die manier wordt achterhaald wat volgens Cicero en Dionysius de onderscheidende kenmerken zijn van goed en slecht proza.

Demosthenes en Hegesias fungeren in de stijltheorie als stereotypische symbolen voor respectievelijk de deugden van Attica en de zonden van Azië: Demosthenes wordt vereenzelvigd met de vrijheidslievende, democratische inborst van zijn moederstad Athene, terwijl Hegesias wordt afgeschilderd als een schoolvoorbeeld van de veronderstelde slaafse, teugelloze en verwijfde volksaard van de Aziaten. Deze bevooroordeelde clichés laten onverlet dat Cicero en Dionysius de teksten van de twee oude schrijvers onderwerpen aan een serieuze analyse, die voortborduurde op het werk van Hellenistische critici. Demosthenes wordt geprezen om (1) zijn veelzijdigheid, die hem in staat stelt om bij elke gelegenheid de juiste toon aan te slaan; hij wordt ook bewonderd om (2) de kracht van zijn 'bliksemschichten', die bovenal van pas komt bij urgente kwesties van leven en dood; en hij oogst grote lof vanwege (3) zijn feilloze talent voor

ritmische woordschikking, waarmee hij zijn gehoor betovert. Opvallend genoeg wordt Hegesias aangevallen op exact dezelfde punten: hem wordt verweten dat hij (1) formulair en monotoon is, waardoor hij zijn stijl niet kan aanpassen aan de omstandigheden; er wordt ook beweerd dat hij (2) de kracht mist om indruk te maken op het moment suprême; en er wordt gesteld dat hij (3) een eerder lach- dan ontzagwekkende ritmische woordschikking tentoonspreidt.

Cicero en Dionysius gebruiken Demosthenes en Hegesias dus als aansprekende voorbeelden uit het verre Griekse verleden om vorm te geven aan hun ideeën over het schrijven van geweldig proza in het Romeinse heden: het gaat hun daarbij kennelijk vooral om caleidoscopische veelzijdigheid, overweldigende kracht en betoverende woordplaatsing. Hier worden we de contouren van het gedeelde stilistische discours in Rome gewaar. In de volgende hoofdstukken wordt nader ingegaan op de verschillende praktische uitwerkingen die Cicero, Dionysius en hun collega's geven aan hun gezamenlijke denkraam, te beginnen met hun opvattingen over veelzijdig proza.

3. De theorie van de drie stijlen

Om verslag te kunnen doen van de veelzijdigheid die zij zo bewonderen in de teksten van Demosthenes (en de Attische schrijvers in het algemeen) maken meerdere auteurs in Rome onderscheid tussen drie stilistische grondvormen of 'stijltypen' (*χαρακτήρες τῆς λέξεως*, *genera dicendi*), grofweg een simpele stijl, een middenstijl en een verheven stijl. Een dergelijke driedeling vinden we in de eerste eeuw v. Chr. niet alleen bij Cicero en Dionysius, maar ook bij Varro (116-27 v. Chr.) en de anoniem overgeleverde *Retorica voor Herennius* (ca. 85-80 v. Chr.). Hoofdstuk 3 stelt dat de theorie van de drie stijlen een flexibel analytisch instrument is: geen twee auteurs gebruiken dezelfde terminologie in hun discussies over het onderwerp en elke auteur classificeert de klassieke Attische schrijvers telkens op zijn eigen manier volgens de drie categorieën. Dionysius beschikt zelfs over niet één maar twee stilistische driedelingen, één gericht op woordkeuze, één op woordschikking.

Cicero en Dionysius zetten de drie stijlen op ingenieuze wijze naar hun hand. In *De redenaar* kent Cicero aan elk stijltype een specifieke retorische functie toe: de simpele stijl dient om aan te tonen (*probare*), de middenstijl om te vermaken (*delectare*) en de verheven stijl om het publiek te manipuleren (*flectere*). Op deze manier kan Cicero de driestijlenleer gebruiken in zijn felle polemiek tegen een prominente oratorische beweging (ca. 55-45 v. Chr.) die een kale stijl

zonder franje (à la Lysias) propageerde en aanstoot nam aan Cicero's weelderige stilistische ornamenten: omdat deze redenaars hun eigen sobere stijl beschouwden als de enige waarlijk Attische stijl, noemden zij zichzelf *Attici* en maakten zij Cicero uit voor 'Aziat'. Die laatste bijt van zich af door te stellen dat er niet één maar drie stijltypen bestaan, die alle drie door de redenaar beheerst moeten worden om de drie cruciale retorische functies te vervullen die van hem verlangd worden. Volgens Cicero kan de simpele stijl misschien de goedkeuring wegdragen van een handjevol fijnproevers die genieten van een droog feitenrelaas, maar slaat ze een modderfiguur ten overstaan van een groot publiek, dat net zo goed vermaakt en gemanipuleerd moet worden. Op deze manier wordt de perfecte redenaar door Cicero gedefinieerd als een meester van de drie stijlen.

Dionysius verankert de drie registers op zijn beurt in een complex systeem van stilistische deugden: de simpele stijl bevat alleen 'essentiële deugden' (ἀρετὰ ἀναγκάαι), zoals helderheid en correctheid, terwijl de verheven stijl zich hoofdzakelijk bedient van 'aanvullende deugden' (ἀρετὰ ἐπίθετοι), zoals emotie en schoonheid. De middenstijl, die bij Cicero de minste aandacht krijgt, is de spil in Dionysius' driestijlenleer: dit tussenliggende register beoogt volgens Dionysius een uitgebalanceerde combinatie van de essentiële én de aanvullende deugden te zijn. Om uit te leggen waarom juist deze middenstijl de beste is, roept Dionysius meerdere, schijnbaar tegenstrijdige beelden op: nu eens appelleert hij aan een Aristotelisch midden, dan weer stelt hij de middenstijl voor als een homogeen mengsel of juist als een soort heterogene substantie. Het lijkt erop dat Dionysius zich niet bekommert om de consistentie van zijn betoog, zolang zijn argumenten maar steeds bijdragen aan het bereiken van zijn doel, namelijk het optuigen van een stijl die naar het model van Demosthenes een universele zeggingskracht heeft. Dionysius schrijft niet alleen over Griekse literatuur voor een Grieks publiek, maar hij is ook werkzaam in Rome en draagt enkele traktaten op aan Romeinse aristocraten: het is dus niet verwonderlijk dat hij een prozastijl voorstaat die de hele wereld moet aanspreken.

Zo wordt duidelijk dat Cicero en Dionysius beiden de drie stijlen zodanig interpreteren dat ze bijdragen aan hun eigen stilistische programma. Overigens leggen hun besprekingen ook een opvallend verschil bloot tussen de esthetische ervaring van Grieken en Romeinen. Op een Romeins forum lijkt de simpele stijl vooral effectief te zijn bij de geletterde sectie van het publiek, en de verheven stijl bij de grote massa. Op een Griekse agora is de situatie echter precies omgekeerd: de hoogopgeleiden genieten van een verheven stijl, en het ongeletterde gepeupel van

een betoog in een simpel jasje. De theorie van de drie stijlen biedt al met al slechts algemene parameters, waarbinnen Griekse en Romeinse geleerden hun besprekingen kunnen aanpassen aan uiteenlopende omstandigheden en idealen.

4. De akoestiek van proza: ruwe woordschikking

Volgens menige antieke stijlcriticus hangt de kwaliteit van proza voor een belangrijk deel af van de ‘ordering van de woorden’ (σύνθεσις τῶν ὀνομάτων, *compositio verborum*): Cicero besteedt de helft van *De redenaar* aan dat onderwerp en Dionysius heeft er zelfs een monografie over geschreven, getiteld *Over woordschikking*. Samen met auteurs als Philodemus, Demetrius, Longinus en Quintilianus gaan ze in op de muzikaliteit van woordschikking: zij menen dat zowel poëzie als proza — in beide gevallen werd steeds hardop voorgelezen — melodie en ritme ontleen aan de volgorde van de woorden. Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee categorieën van akoestische effecten: aan de ene kant van het spectrum staat een soepele stijl van woordschikking die aangenaam in het gehoor ligt, en diametraal daartegenover bevindt zich een ruwe stijl die de oren juist tart. In hoofdstuk 4 staat het laatstgenoemde, oorteisterende compositietype centraal: blijkbaar erkennen de geleerden in Rome niet alleen het belang van klankschoonheid, maar ook dat van afstotelijke geluiden. Het hoofdstuk spitst zich wederom toe op de algemene en particuliere elementen in de werken van Cicero, Dionysius en hun tijdgenoten.

Er ligt een stevige gemeenschappelijke basis onder de Griekse en Latijnse discussies over woordplaatsing. In de overgeleverde teksten worden eufonie en kakofonie namelijk allerminst beschouwd als kwesties van smaak. Integendeel, de auteurs beweren uit te gaan van een universele natuurwet voor het combineren van klanken: combinaties die zich aan deze wet houden worden gezien als soepel, en combinaties die tegen de wet indruisen worden gezien als ruw. Om de werking van het natuurlijke gebod te illustreren vertellen Cicero (*Over de redenaar* 3.195-197, *De redenaar* 173) en Dionysius (*Over woordschikking* 11.8-10) een verhaal over een artiest die een verkeerde noot aanslaat of onverhoeds zijn ritme doorbreekt: in zo’n geval begint het publiek volgens hen onverbiddelijk te joelen, ook al kan men zelf meestal niet uitleggen wat er nu precies misging. Cicero en Dionysius wijzen erop dat iets soortgelijks ook geldt in de literatuur: wij bezitten allen een aangeboren muzikale intuïtie, die onze oren gevoelig maakt voor overtredingen van de algemene klankwet. Welke woordcombinaties zijn dan zo tergend voor ons gehoor? Ook hierover bestaat grote consensus onder de antieke geleerden: akoestische ruigheid

treedt volgens hen onwillekeurig op, als de woorden door hun plaatsing moeilijk uit te spreken zijn, bijvoorbeeld ten gevolge van klinkerbotsing of een zich langzaam voortslepende ritmiek.

Dat Griekse en Romeinse auteurs ondanks de overduidelijke fonetische verschillen tussen hun moedertalen behoorlijk eensluidend zijn over de totstandkoming van soepele en ruwe klanken, toont aan hoe hecht hun gezamenlijke literaire gedachtewereld is. Grieken en Romeinen verschillen echter behoorlijk van mening wat betreft de stilistische toepassingen van pijnlijke akoestiek. Griekse critici betogen doorgaans dat de inhoud van een verhaal of betoog moet worden ondersteund door de klank van de woorden: ruwe woordschikking is volgens deze redenering zeer geschikt voor de nabootsing van zaken als spanning en ellende. In Latijnse retorisch-kritische teksten worden de Griekse inzichten echter vooral in verband gebracht met klankschoonheid: dat brengt met zich mee dat Romeinse schrijvers die zich ijverig storten op de soepele plaatsing van hun woorden kunnen worden beschuldigd van Griekse weekheid en haarkloverij. Zij kunnen zich door een ruige woordschikking distantiëren van hun Griekse collega's: de stroefheid van hun zinnen dient dan als bewijs dat ze zich concentreren op de inhoud en niet op pietluttige details. Door dit globale verschil tussen Grieken en Romeinen is woordschikking bij uitstek een onderwerp waarover beide groepen met elkaar in dialoog treden: Romeinse retorici zetten zich in verschillende gradaties af tegen de Griekse uitgangspunten, en Griekse critici in Rome reageren vervolgens weer op de stellingname van hun Romeinse stadsgenoten.

Daarnaast dient te worden opgemerkt dat Grieken en Romeinen in ruwe woordplaatsingen ook de verre echo van de oudheid menen te horen: de stroefheid van de klanken wordt geassocieerd met een rudimentaire esthetica uit een primitieve tijd. Onze bronnen schotelen ons op dit punt een boeiende discussie voor: sommigen, onder wie Dionysius, prijzen ruwheid als symbool van eerbiedwaardige ouderdom, terwijl anderen, onder wie Cicero, haar juist afwijzen als een achterhaald alternatief voor een modernere, meer verfijnde stijl. Zo gelijkgestemd als de literatuurkenners in Rome zijn over de mechanismes van woordschikking, zo meeslepend zijn hun gevechten over de juiste toepassing ervan.

5. De slag om Attica: prozastijl en politiek in Rome

Een bekende antieke wijsheid stelt dat iemands manier van spreken een spiegel is van diens karakter: *qualis homo, talis oratio*. Naar analogie valt te verwachten dat de stilistische

opvattingen van retorici en critici nauw aansluiten bij de andere activiteiten die zij tijdens hun leven ontplooiën. In hoofdstuk 5 worden daarom de ideeën over stijl van Cicero, Dionysius en de redenaar en neoterische dichter Calvus (ca. 80-ca. 50 v. Chr.) in verband gebracht met hun morele en politieke opvattingen. Deze drie auteurs zijn verwickeld in een heuse slag om Attica: ook al verschillen zij behoorlijk van mening over de definitie van geweldig proza, zij adverteren niettemin allen hun eigen positie als ‘Attisch’ (Ἀττικός, *Atticus*). Dit kunnen zij doen, doordat Attica in Rome wordt geassocieerd met een breed scala aan literaire, morele en politieke waarden, waaruit de geleerden die elementen kunnen selecteren die aansluiten bij hun eigen doeleinden. Zo verwijst Cicero’s ‘Atticisme’ met name naar de vrije democratie en het krachtige patriotisme van de Atheners, legt Dionysius de nadruk op hun gezonde verstand en zelfbeheersing, en beklemtoont Calvus hun onbezoedelde puurheid en mannelijkheid. Die gearceerde Attische waarden, afkomstig uit een gemeenschappelijk repertoire, zijn niet alleen leidend in hun verhandelingen over stijl, maar ook in hun morele en politieke beschouwingen over het Rome van hun tijd.

In zijn retorisch-theoretische werken uit 46 v. Chr. bepleit Cicero een Attisch stijlideaal dat niet los kan worden gezien van zijn verzet tegen de dictatuur van Caesar (48-44 v. Chr.): in zijn discussie over de drie stijlen spreekt hij zijn voorkeur uit voor het verheven register, omdat de overweldigende kracht van dit stijltype volgens hem resteert als enige wapen tegen de ondergang van de vrije Romeinse republiek. Tegenover het machtsvertoon van Caesar moet Cicero’s ideale redenaar zich niet opstellen als een terughoudende Lysias, maar als een gepassioneerde Demosthenes. De republiek maakt echter onherroepelijk plaats voor een autocratie: onder de regering van keizer Augustus (27 v. Chr.-14 n. Chr.) formuleert Dionysius een eigen interpretatie van Attische welsprekendheid, die inspeelt op de nieuwe politieke realiteit. Zijn pleidooi voor een evenwichtige middenstijl grijpt niet alleen terug op de deugdzame gematigdheid waarmee volgens hem de klassieke Atheense polis en de vroege Romeinse samenleving doordesemd was, maar het sluit ook naadloos aan bij de propaganda van de nieuwe heerser: Augustus presenteert zichzelf immers als de hersteller van de oude moraal en bovendien als een zuinig mens en een gematigd spreker. Het lijkt dus geen twijfel dat prozastijl en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Dat punt wordt eens te meer onderstreept door de stijlleur van Calvus, de leider van de zelfverklaarde ‘Attische’ redenaars in Rome, wier anti-Ciceroniaanse retorica reeds in hoofdstuk

3 aan bod is gekomen. Calvus was actief gedurende het triumviraat van Caesar, Pompeius en Crassus (59-53 v. Chr.). Zowel in zijn redevoeringen als in zijn poëzie propageert hij een stijl die vrij is van overdreven gewichtigdoenerij en zijige aanstellerij. Tegelijkertijd drijft hij de spot met de machtige generaals Caesar en Pompeius vanwege hun vermeende vrouwelijke rol tijdens homoseksuele escapades: omdat hun manier van handelen niet voldoet aan Calvus' eisen van viriliteit, kunnen zij rekenen op zijn vileine kritiek. De strenge Romein gaat zelfs nog een stap verder: onze bronnen suggereren dat hij zichzelf onderwierp aan medische therapieën op basis van lood en koud water om zijn eigen mannelijkheid te bewaren. Op basis van breed voorhanden zijnde uitgangspunten komt Calvus tot een zeer persoonlijke stijltheorie die inderdaad een spiegel lijkt te zijn van zijn diepste ziel.

6. Conclusie

De vier detailstudies over de stilistische modellen Demosthenes en Hegesias (hoofdstuk 2), de theorie van de drie stijlen (hoofdstuk 3), de akoestiek van ruwe woordschikking (hoofdstuk 4) en literair en politiek Atticisme (hoofdstuk 5) bieden niet alleen een overzicht van de belangrijkste thema's in de stijltheorieën uit laat-republikeins en Augusteïsch Rome, maar ze verlenen tevens geloofwaardigheid aan de drie centrale claims die dit proefschrift te berde brengt: Cicero, Dionysius en de andere retorici en critici uit dezelfde periode (1) nemen deel aan een gemeenschappelijk vertoog over prozastijl dat (2) ruimte biedt aan diverse, soms zelfs tegenstrijdige opvattingen volgens de uiteenlopende programma's en ambities van de betrokken Griekse en Romeinse auteurs die (3) in een actieve dialoog voortdurend de kaders van hun gedeelde discours herijken.

In hoofdstuk 6 worden de belangrijkste argumenten voor deze stellingen nog eens op een rij gezet. Het wijst ten slotte op een toegevoegde waarde van deze dissertatie voor eenieder met een algemene interesse in meeslepende literatuur en overdonderende welsprekendheid: dit onderzoek verschaft inzicht in de totstandkoming van de voorkeuren, motivaties en doelstellingen die ten grondslag liggen aan een van de meest geroemde literaire en retorische bloeiperioden aller tijden — het Rome van Cicero en Caesar, Dionysius en Augustus.